

Prawnokarne mechanizmy zapobiegania i zwalczania przemocy w rodzinie

Streszczenie

Rodzina jest podstawową komórką społeczną i najstarszą, a zarazem najpowszechniejszą formą życia społecznego. Właściwie od początku jej istnienia, występuje również przemoc w rodzinie (zwana także przemocą domową). Na przestrzeni lat przemoc w rodzinie była zjawiskiem społecznie akceptowalnym, sprzyjały jej uwarunkowania kulturowe i historyczne. Wraz z rozwojem prawa międzynarodowego oraz postępu cywilizacji, stopniowo eliminowano przyzwolenie na przemoc domową. Jednakże, jako złożony problem społeczny, o zróżnicowanych przyczynach, we współczesnym świecie, jest ona nadal powszechna.

Poszukiwanie skutecznych sposobów ograniczenia zjawiska przemocy domowej, a także pomoc ofiarom przemocy, stanowi od wielu lat jeden z priorytetów ustawodawcy. Efektywne zapobieganie i zwalczanie tego zjawiska wymaga jego interdyscyplinarnego zrozumienia, uwzględniającego aspekty psychologiczne, socjologiczne i społeczne, a także współpracy wielu organów i instytucji. Nie sposób również omawiać tytułowej problematyki bez odniesienia się do instrumentów cywilnoprawnych i administracyjnoprawnych, przewidzianych w celu przeciwdziałania przemocy oraz ukazania ich relacji do mechanizmów prawnokarnych.

Praca składa się z 14 rozdziałów. W pierwszym rozdziale szczegółowej analizie poddane zostało pojęcie przemocy oraz jego rozumienie na płaszczyźnie etymologicznej, a także na gruncie nauk społecznych i psychologicznych. Przedstawione zostały także definicje przemocy przyjęte przez przedstawicieli doktryny oraz Światową Organizację Zdrowia. Z uwagi na tematykę niniejszej pracy, szczególnego omówienia wymagało rozumienie przemocy na gruncie prawa karnego i kryminologii. Użycie przemocy stanowi m.in. kryterium dla stosowania określonych instytucji prawa karnego (np. środka karnego z art. 41a § 1 k.k.). Pojęcie „przestępstwa z użyciem przemocy” było wielokrotnie poddawane wykładni na gruncie orzecznictwa i doktryny, co szczegółowo przedstawiono w niniejszej dysertacji. Przyjęta przez organy wymiaru sprawiedliwości interpretacja tego pojęcia ma bowiem szczególne znaczenie dla zakresu ochrony i bezpieczeństwa ofiar m.in. przestępstw znęcania się. W rozdziale tym omówiono także rodzaje przemocy ze względu na różne kryteria oraz ich cechy charakterystyczne.

W rozdziale drugim skoncentrowano się na zjawisku przemocy w rodzinie. Przedstawiono m.in. jego genezę i uwarunkowania historyczne (w tym obowiązujące w przeszłości regulacje prawne) oraz możliwe przyczyny jego występowania. Z uwagi na istotne znaczenie wykładni pojęć związanych z przemocą w rodzinie, przedstawiono szczegółową analizę definicji obowiązujących obecnie oraz w przeszłości na gruncie prawa międzynarodowego oraz polskiego. Pierwsza definicja legalna „przemocy w rodzinie” została ustanowiona w ustawie z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Do

niedawna wskazywano, iż pojęcia „przemoc w rodzinie” oraz „przemoc domowa” mają ten sam zakres znaczeniowy i posługiwano się nimi w literaturze, a także stanowiskach ustawodawcy, zamiennie. Dopiero w uzasadnieniu projektu ustawy z dnia 9 marca 2023 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, ustawodawca wskazał, iż nazwa ustawy – „o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie” stygmatyzuje rodzinę i wskazuje, że to wyłącznie rodzina jest środowiskiem, w którym dochodzi do aktów przemocy, co wyklucza np. przemoc pomiędzy byłymi małżonkami. Dlatego też na gruncie ww. ustawy zastąpiono to pojęcie terminem „przemoc domowa”. Jednocześnie, trzeba mieć na uwadze, że w prawie karnym nie sformułowano legalnej definicji „przemocy w rodzinie” bądź „przemocy domowej”.

W rozdziale drugim został także opisany cykl przemocy w rodzinie oraz jej konsekwencje dla ofiar. Długotrwałe bądź intensywne doświadczanie przemocy wiąże się nie tylko ze skutkami w obszarze fizyczności, ale również obrażeniami psychicznymi, w tym zaburzeniami emocjonalnymi, zaburzeniami rozwoju oraz zaburzeniami społecznymi.

W rozdziale trzecim dysertacji przedstawione zostały standardy międzynarodowe w zakresie zapobiegania i zwalczania przemocy domowej. Zobowiązania państw w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie są przedmiotem licznych regulacji prawa międzynarodowego i europejskiego, zarówno umów i konwencji, jak i innych dokumentów (zaleceń, deklaracji, dyrektyw, wskazań), wyznaczających standardy, jakie państwa powinny przyjąć na gruncie krajowym. Na poziomie międzynarodowym oraz Unii Europejskiej przyjmowane są strategie i programy mające na celu stworzenie Europy wolnej od przemocy wobec kobiet i przemocy domowej. Państwa zobowiązane są także do składania sprawozdań z realizacji postanowień wynikających z konwencji, w oparciu o które komitety międzynarodowe wydają tzw. Uwagi końcowe. W ramach ww. Uwag, wskazuje się m.in., że Polska powinna przyjąć kompleksową strategię na rzecz przeciwdziałania i zwalczania przemocy domowej, nie tylko w zakresie wprowadzenia przepisów i instytucji skutecznie chroniących ofiary, ale także ich wykorzystywania w praktyce, a następnie nadzoru i egzekwowania orzeczonych środków. W pracy przedstawione zostały najważniejsze zalecenia i rekomendacje organów międzynarodowych w tym zakresie.

Przemoc w rodzinie, jako naruszenie postanowień Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, stanowi przedmiot indywidualnych skarg do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. W dysertacji omówiono przykładowe skargi dotyczące naruszeń poszczególnych artykułów Konwencji oraz wydane w tym zakresie orzeczenia i ich najważniejsze motywy. Priorytetowe znaczenie dla strategii zwalczania i przeciwdziałania przemocy w rodzinie ma oczywiście Konwencja Stambulska (Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej), dlatego też w pracy opisano jej najważniejsze regulacje oraz ich wpływ na ustawodawstwo polskie. Ponadto opisano proces przystąpienia Unii Europejskiej do Konwencji Stambulskiej, a także procedurę dążącą do przyjęcia pierwszego kompleksowego aktu UE odnoszącego się do problematyki przemocy domowej – tj. dyrektywy w sprawie zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej. W pracy przedstawiono także modele regulowania kwestii

przemocy wobec kobiet na przykładzie ustawodawstw wybranych krajów (m.in. Austrii, Hiszpanii i USA).

W rozdziale czwartym przedstawiono zagadnienie przemocy w rodzinie na gruncie prawa krajowego, w tym Konstytucji RP. Przemoc narusza bowiem wiele dóbr o wartości konstytucyjnej. W rozdziale tym ukazano ujęcie historyczne prawnych regulacji dotyczących przemocy w rodzinie oraz następujące po sobie zmiany, obejmujące m.in. przebieg prac nad pierwszą ustawą regulującą problematykę przemocy w rodzinie tj. ustawą z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz jej pierwszą nowelizacją z 10 czerwca 2010 r., a także ich wpływ na prawnokarne instytucje zapobiegania i zwalczania przemocy domowej. W ostatnich latach, zmiany w zakresie przepisów dotyczących problematyki przemocy domowej zachodzą bardzo dynamicznie, co spowodowane było m.in. pandemią COVID-10 i przymusową, społeczną izolacją, kiedy to szczególnie dotkliwy w skutkach okazał się brak możliwości natychmiastowego zapewnienia bezpieczeństwa osobom doznającym przemocy w rodzinie. W pracy omówiono najważniejsze zmiany wprowadzone na mocy ustawy z dnia 30 kwietnia 2020 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, ustawy z dnia 13 stycznia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, ustawy z dnia 9 marca 2023 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw oraz ustawy z dnia 28 lipca 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw. Przedstawiono także najważniejsze założenia i cele Rządowego Programu Przeciwdziałania Przemocy Domowej na lata 2024-2030, a także ukazano statystyki dotyczące zjawiska przemocy w rodzinie w Polsce oraz realizacji procedury „Niebieskich Kart” w Polsce.

Rozdział piąty został w całości poświęcony penalizacji przemocy w rodzinie, przede wszystkim przestępstwu znęcania się z art. 207 k.k., z którego to przepisu najczęściej kwalifikowane są zachowania sprawców przemocy domowej. W pracy szczegółowo omówiono ewolucję przepisów poprzednio obowiązujących ustaw karnych w tym zakresie, a także poddano analizie znamiona przestępstwa z art. 207 k.k. (w aktualnym brzmieniu) i wskazano na rozbieżności w orzecznictwie i doktrynie m.in. co do przedmiotu ochrony w ramach przestępstwa znęcania, możliwości wzajemnego znęcania się, oceny dotkliwości cierpień pokrzywdzonego czy też możliwości popełnienia przestępstwa znęcania się z zamiarem ewentualnym. To od przyjętej przez sąd i organy ścigania wykładni zależeć będzie często zakwalifikowanie danego czynu sprawcy jako przestępstwa z art. 207 k.k. oraz poniesienie przez niego odpowiedzialności karnej, a także objęcie ofiar przestępstwa w danych okolicznościach ochroną. W pracy zwrócono także uwagę na inne czyny zabronione stanowiące przejawy różnych form przemocy w rodzinie – przemocy psychicznej, fizycznej oraz seksualnej uregulowane w różnych rozdziałach k.k. Należało również poruszyć problematykę kontratypu pozaustawowego w kontekście karcenia małoletnich.

Dalsza część pracy dotyczy mechanizmów zapobiegania i zwalczania przemocy w rodzinie dostępnych w poszczególnych etapach postępowania karnego. W rozdziale szóstym skoncentrowano się na postępowaniu przygotowawczym. Omówieniu podlegały m.in. takie instytucje jak zawiadomienie o podejrzeniu popełnienia przestępstwa z uwzględnieniem obowiązku denuncjacji oraz kolizji jaka może zachodzić pomiędzy takim obowiązkiem a

obowiązkiem zachowania tajemnicy zawodowej (w tym m.in. lekarskiej), a także czynności podejmowane przez organy ścigania w celu wykrycia sprawcy i pociągnięcia go do odpowiedzialności karnej, zabezpieczenia interesu pokrzywdzonego i ochrony jego praw oraz zapewnienia mu bezpieczeństwa. Opisano w szczególności czynności podejmowane przez organy w ramach przyjęcia zawiadomienia, czynności sprawdzające, niezbędne pouczenia, zebranie informacji o pokrzywdzonym w trybie art. 52a k.p.k., ustanowienie reprezentanta dla małoletniego oraz pełnomocnika dla pokrzywdzonego (w szczególności dla osób starszych i nieporadnych), przeprowadzenie wywiadu środowiskowego czy też obowiązki sygnalizacyjne organów. To od czynności podejmowanych przez organy ścigania w ramach postępowania dowodowego zależy często wartość zebranego materiału dowodowego i to czy przeciwko sprawcy zostanie skierowany akt oskarżenia, dlatego też w pracy szczegółowo poruszono problematykę przesłuchania podejrzanych, pokrzywdzonych oraz świadków w sprawach karnych dotyczących przemocy w rodzinie, a także praw tych osób m.in. do odmowy składania zeznań oraz konsekwencji skorzystania z tego uprawnienia (w tym m.in. problematyki możliwości wykorzystania oświadczeń złożonych w ramach procedury „Niebieskich Kart” przez pokrzywdzonych, korzystających następnie z prawa do odmowy składania zeznań).

Rozdział siódmy poświęcono środkom przymusu stosowanym wobec sprawców przemocy domowej, w tym przesłankom ich orzeczenia. W pracy opisano podstawy teoretyczne i praktyczne stosowania w sprawach karnych dotyczących przemocy w rodzinie takich instrumentów jak: zatrzymanie procesowe z art. 244 § 1 k.p.k. (a także porównano je z zatrzymaniem porządkowym z art. 15 ust. 1 pkt 3 ustawy o Policji i administracyjnym z art. 40 ustawy z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałania alkoholizmowi), tymczasowe aresztowanie, zwykły dozór Policji (art. 275 § 1 k.p.k.) oraz szczególnie dedykowane sprawcom przemocy w rodzinie: warunkowy dozór Policji (art. 275 § 3 k.p.k.), nakaz opuszczenia przez oskarżonego lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym i jego najbliższego otoczenia, a także zakaz zbliżania się do pokrzywdzonego na wskazaną odległość (art. 275a k.p.k.).

W rozdziale ósmym omówiono konsensualne i pojednawcze metody zakończenia postępowania, które to w sprawach dotyczących przemocy domowej stosowane są relatywnie często i stanowią przedmiot ożywionej dyskusji w literaturze. Możliwość zawarcia porozumienia (ugody) istnieje zarówno przed sądem na posiedzeniu pojednawczym – w sprawach z oskarżenia prywatnego (art. 489 § 1 k.p.k.) jak i podczas postępowania mediacyjnego (art. 23a k.p.k.) – zarówno w postępowaniu przygotowawczym jak i sądowym. Z kolei tryby konsensualne przewidziano w art. 335 k.p.k., 338a k.p.k. oraz 387 k.p.k. W ramach przedmiotowego rozdziału omówiono przesłanki, a także pozytywne i negatywne aspekty stosowania tych instrumentów w tak szczególnych postępowaniach jakimi są postępowania w sprawach przestępstw kwalifikowanych jako przemoc w rodzinie.

Rozdział dziewiąty dotyczy mechanizmów zwalczania i zapobiegania przemocy domowej w postępowaniu sądowym. Do takich instrumentów należy m.in. możliwość działania przez pokrzywdzonego w charakterze oskarżyciela posiłkowego, czynność przesłuchania pokrzywdzonego przed sądem oraz przeprowadzenie postępowania dowodowego w pozostałym zakresie, a także obowiązek zawiadomienia sądu rodzinnego w trybie art. 43c k.k.

W ramach tego rozdziału omówiono także sankcje karne, które można wymierzyć za przestępstwo znęcania się z art. 207 k.k. oraz środki karne relewantne z punktu widzenia zwalczania przemocy domowej i ochrony pokrzywdzonego, w tym zakaz prowadzenia działalności związanej z wychowaniem, leczeniem, edukacją małoletnich lub z opieką nad nimi (art. 39 pkt 2a k.k.), zakaz przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, kontaktowania się z określonymi osobami, zbliżania się do określonych osób lub opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu (art. 39 pkt 2b k.k.), nakaz okresowego opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym (art. 39 pkt 2e k.k.). Przeanalizowano także kwestię możliwości i podstaw stosowania wobec sprawców przestępstw z art. 207 k.k. środków zabezpieczających.

Jednymi z najczęściej stosowanych instrumentów wobec sprawców przemocy domowej są opisane w rozdziale dziesiątym niniejszej pracy środki związane z poddaniem sprawcy próbie tj. warunkowe umorzenie postępowania oraz warunkowe zawieszenie wykonania kary. Z uwagi na ich warunkowość, ich celem jest skłonienie sprawcy do zgodnego z prawem zachowania i do wykonywania nałożonych na niego przez sąd obowiązków probacyjnych, mających charakter dyscyplinujący i chroniący ofiary przed ponownym pokrzywdzeniem. W pracy szczegółowo omówiono obowiązki najczęściej stosowane lub zalecane do stosowania wobec sprawców przemocy w rodzinie.

Systemowe podejście do problemu przemocy domowej wymaga, by oddziaływać nie tylko na pokrzywdzonego, ale również na sprawcę przestępstwa. Trzeba mieć na uwadze, że ofiarom, które najczęściej są członkami rodziny sprawcy, zależy najczęściej nie tyle na ukaraniu sprawcy, co zmianie jego zachowania i wyeliminowaniu przemocy z wzajemnych relacji. Znaczna część pokrzywdzonych decyduje się także na pozostanie w związku ze sprawcą bądź dalsze wspólne zamieszkiwanie. Rozdział jedenasty został poświęcony oddziaływaniom korekcyjno-edukacyjnym i psychologiczno-terapeutycznym. Scharakteryzowano poszczególne programy, ich cele, skuteczność oraz mocne i słabe strony. Wskazano także na możliwości oddziaływania na skazanego odbywającego karę bezwzględnego pozbawienia wolności. Więziennictwo, jako istotny podmiot polityki społecznej państwa, wykonuje szereg zadań wynikających z ustaw oraz programów krajowych, które mają na celu przeciwdziałanie przemocy w rodzinie oraz zmniejszenie skali tego zjawiska w Polsce. Praca ze skazanymi z art. 207 k.k., powinna być ukierunkowana na rozpoznanie, diagnozę i leczenie problemów związanych z ewentualnym uzależnieniem, a w dalszej kolejności korektę zachowań skazanych związanych z przemocą.

Ogromnie ważną rolę w ramach systemu przeciwdziałania przemocy domowej pełni kurator sądowy, dlatego też jego zadania, kompetencje i podejmowane czynności zostały opisane w odrębnym – dwunastym rozdziale niniejszej pracy. Kurator nie tylko kontroluje przebieg okresu próby w ramach dozoru, ale także to czy skazany wykonuje nałożone na niego obowiązki, sprawuje nadzór nad wykonywaniem środków karnych, kontroluje dozór elektroniczny i sporządza wywiady środowiskowe, a także składa wnioski inicjujące postępowania incydentalne. Rolą kuratora jest zapobieganie popełnieniu przez skazanego ponownie przestępstwa, oddziaływanie na skazanego w kierunku przestrzegania prawa, a także udzielanie mu niezbędnej pomocy w przezwyciężaniu trudności życiowych.

W rozdziale trzynastym opisano mechanizmy zapobiegania i zwalczania przemocy domowej w postępowaniu wykonawczym (tj. m.in. zarządzenie wykonania zawieszony kary, podjęcie postępowania warunkowo umorzonego, odwołanie warunkowego przedterminowego zwolnienia, zawiadomienie pokrzywdzonego o zwolnieniu skazanego z zakładu karnego w trybie art. 168a k.k.w.). W sprawach dotyczących przemocy domowej nie należy bowiem poprzestawać na wymierzeniu sprawcy kary. Bardzo ważne jest reagowanie na przejawy negatywnych, przemocowych zachowań sprawcy w trakcie postępowania wykonawczego, a także elastyczne podejście do orzeczonych obowiązków, środków, kary i dozoru. W rozdziale tym należało się również odnieść do możliwości odbywania w sprawach dotyczących przemocy domowej kary pozbawienia wolności w systemie dozoru elektronicznego.

W ostatnim rozdziale opisano badania aktowe, jakie przeprowadzono w ramach niniejszej dysertacji. Zbadano łącznie 100 prawomocnie zakończonych w 2017 lub 2018 r. spraw o przestępstwo znęcania z art. 207 k.k. Badania prowadzono przy pomocy narzędzia badawczego w postaci szczegółowego, zestandaryzowanego kwestionariusza ankiety. Każdą ze spraw przeanalizowano pod kątem charakterystyki sprawcy i pokrzywdzonych, wcześniejszych interwencji Policji oraz procedury „Niebieskich Kart” poprzedzającej wszczęcie postępowania i przebiegu postępowania przygotowawczego, sądowego oraz wykonawczego. Celem przeprowadzonych badań była przede wszystkim analiza czy organy ścigania oraz sądy w sposób efektywny korzystają z szerokiego wachlarza prawnokarnych środków zapobiegania i zwalczania przemocy w rodzinie, a także jak często i przy jakich okolicznościach stosują konkretne instrumenty. Celem było także ukazanie przestępstwa znęcania, profilu sprawcy oraz pokrzywdzonych w praktyce orzeczniczej wymiaru sprawiedliwości, a także ustalenie czy prawnokarny system przeciwdziałania przemocy w rodzinie dysponuje wystarczającymi i odpowiednimi instrumentami pozwalającymi na zwalczanie przemocy w rodzinie.

Pracę kończy podsumowanie, w którym zamieszczone zostały wnioski i postulaty *de lege ferenda*. Dysertacja zawiera także bibliografię, wykaz tabel i wykresów, a także wzór zastosowanego narzędzia badawczego.

Agnieszka Jędrzejewicz